

Tjalling Halbertsma (1829-1894) en het *Lexicon Frisicum* (1872)¹

Anne Dykstra

Summary

The Frisian Mennonite minister and self-taught linguist and lexicographer Joost Hiddes Halbertsma may be regarded as the founding father of Modern Frisian lexicography. His dictionary was the first to include Modern West Frisian, a language that is spoken in the Dutch Province of Friesland. Halbertsma was born in 1789 and the Lexicon Frisicum was published by his son Tjalling in 1872, three years after Halbertsma's death in 1869. Halbertsma died before he could complete his dictionary. In his Latin preface Tjalling, having witnessed at least part of his father's work on the dictionary, deals with its background and he explains why only the part A - Feer was published. Gradually Tjalling's preface develops into, one might say, a sometimes rather critical review. In the present article Tjalling's address to the Lectori Benevolo will be translated, paraphrased and annotated.

Inleiding

Het *Lexicon Frisicum* van Joost Hiddes Halbertsma (1789-1869) is een belangrijk woordenboek. Het is het eerste woordenboek dat (ook) het moderne Fries beschrijft en daarmee staat het *Lexicon Frisicum* aan de basis van de Friese lexicografie. De schrijver is helaas overleden toen zijn woordenboek nog maar tot het woord FEER was gevorderd.² Het gedeelte A - FEER is in 1872 uitgegeven door Halbertsma's zoon Tjalling, die het totstandkomen van het *Lexicon Frisicum* in meer of mindere mate van dichtbij heeft meegemaakt. Tjalling was classicus in Groningen en hij is zelf niet als Fries taalkundige of lexicograaf actief geweest. Hij verklaart zichzelf, wellicht iets te bescheiden, zelfs in zekere zin onbevoegd om te oordelen over grammaticale aangelegenheden in het *Lexicon Frisicum*. Als uitgever van het woordenboek van zijn vader is Tjalling niettemin van niet te onderschatten belang geweest voor de Friese lexicografie. Bovendien heeft hij als lid van de raad van toezicht aan de wieg gestaan van het *Friesch Woordenboek* (1900-1911), de opvolger van het *Lexicon Frisicum*.³

We hebben niet alleen te maken met een onvoltooid woordenboek, ook een verantwoording van de schrijver en andere zaken die normaal in het voorwerk van een woordenboek worden gegeven, ontbreken. Omdat Halbertsma ook op andere plaatsen niet veel informatie geeft over de achtergronden van het *Lexi-*

con Frisicum, is daar minder over bekend dan we zouden willen. Gelukkig heeft Tjalling een uitgebreid voorwoord tot het woordenboek van zijn vader geschreven. Dat voorwoord is belangrijk voor het onderzoek naar het *Lexicon Frisicum*, omdat het niet alleen achtergrondinformatie geeft over (het verloop van) de werkzaamheden, maar ook inhoudelijk ingaat op het woordenboek. Tjalling wijst een aantal oorzaken aan voor de trage voortgang van het *Lexicon Frisicum* en hij is tamelijk kritisch over de opzet van het hele werk en over bepaalde onderdelen van het woordenboek. Hij presenteert zich naast uitgever, welbeschouwd ook als eerste bespreker van het woordenboek van zijn vader. In wat volgt zal ik parafraserend-vertalend het in het Latijn geschreven voorwoord bespreken⁴ en op een aantal punten aanvullen en verduidelijken, onder andere met uitspraken die Tjalling in verband met zijn werkzaamheden voor het *Friesch Woordenboek* over het *Lexicon Frisicum* heeft gedaan. Ten slotte vat ik in een resumé zijn oordeel over het *Lexicon Frisicum* samen.

Lectori Benevolo

Tjalling begint het voorwoord aan de *Lectori Benevolo*, de welwillende lezer, met te zeggen dat hij het betreurt dat hij en niet zijn vader zich op deze plaats tot de lezer moet richten. Hij betreurt het eveneens dat hij de lezer slechts een onvoltooid werk kan aanbieden, in plaats van een volledig Fries woordenboek van de hand van zijn vader, volgens Tjalling de meest aangewezen en capabele auteur voor een dergelijk werk. Nu zijn vader het *Lexicon Frisicum* niet meer zelf kan presenteren, moet de lezer het ook doen zonder een voorwoord waarin Halbertsma hem volledig deelgenoot gemaakt zou hebben van het plan en de gedachten achter het voltooide werk. Bovendien, zo denkt Tjalling, zou de lezer vast en zeker een uiteenzetting hebben gekregen over de aard, de oorsprong en de geschiedenis van de Friese taal. Het heeft echter geen zin om te klagen, zegt Tjalling, en hij zet zich aan de taak om te verklaren waarom zijn vader ondanks dat hij zo oud is geworden en ondanks dat hij zich al op jonge leeftijd aan het woordenboek had verbonden, toch niet verder is gekomen dan het onvoltooid werk dat hier gepresenteerd wordt (V). Dat Halbertsma inderdaad al vroeg met (de voorbereidingen voor) het *Lexicon Frisicum* bezig was, kunnen we lezen op pagina (1R) van zijn handschrift *Lexicon Frisicum A*. Toen hij nog in Bolsward woonde, schrijft hij, begon hij ‘reeds in dit boek merkwaardige Friesche woorden en phrases op te tekenen’. Dat moet dus voor 1822 zijn geweest, want Halbertsma woonde van 1814 tot 1822 in Bolsward. In een brief aan Joost van 2 april 1822 noemt zijn broer Eeltje hem een echte ‘Frisiomaan’, waar uit mag blijken dat Halbertsma in ieder geval in 1822 al helemaal in de ban was van Fryslân en het Fries.

Ambitieuus

Lui is zijn vader niet geweest, meldt Tjalling, integendeel, hij heeft zich zijn hele leven enthousiast gewijd aan de studie van het Fries. Het zijn eerder de (te) grote ambities van zijn vader geweest die er voor gezorgd hebben dat het werk niet opschoot. Halbertsma wilde in één werk alle woorden en uitdrukkingen bijeenbrengen die ooit bij de Friezen in gebruik waren. Niet alleen van de Friezen in de Nederlandse provincie Friesland, maar ook van de Noord-, Oost- en West-Friezen en bovendien de al verouderde woorden uit de Oudfriesse geschriften.

Op 28 mei 1833 schreef Halbertsma aan Jacob Grimm dat hij sinds jaren bezig is ‘om de merkwaardigste woorden, spreekwijzen en volkszagen uit den mond der Friesche boeren op te tekenen, en dit verenigd met indices op alle oude Friesche wetten tot een *Lexicon Frisicum* samen te smelten’ (Sijmons 1885:10). De term ‘indices’ zou er op kunnen wijzen dat hij in eerste instantie niet meer wilde doen dan verwijzen naar Oudfriesse vormen. Buma (1969:104) is het er helemaal niet mee eens dat Halbertsma in het *Lexicon Frisicum* Oud-, Middel- en Modern Fries door elkaar opgenomen heeft. Vooral het Oudfries kan volgens Buma in een woordenboek van het ‘nijere Frysk’ absoluut niet tot zijn recht komen. Hij noemt een aantal begrippen uit de oude Friese wetten die beslist niet thuishoren in een ‘Nijfrysk wurdboek’.⁵ Sterker nog, Buma is van mening dat het overbodig was om ze op te nemen in het *Lexicon Frisicum*, omdat sinds 1840 het voortreffelijke woordenboek van Von Richthofen al bestond. Bovendien geeft Halbertsma volgens Buma veel te weinig Oudfries in zijn woordenboek en hij concludeert dat Halbertsma’s streven om in het *Lexicon Frisicum* de ‘hiele Fryske wurdfoarrie fan ’e âldste tiden ôf’ te geven, mislukt is. Bremmer (1999:81-82) denkt dat Halbertsma al voor het verschijnen van het *Altfriesisches Wörterbuch* in 1840 de opzet voor het *Lexicon Frisicum* had bepaald en er bewust voor gekozen heeft om het Oudfries in zijn woordenboek op te nemen ‘om’t er it Aldfrysk in organysk plak yn ’e Fryske taal joech en dêrtroch it Frysk op ien nivo sette mei de oare kultuertalen om him hinne. It opnimmen fan it Aldfrysk tsjinne foar him likegoed in ideologysk as in taalkundich doel’.

Halbertsma vond volgens Tjalling dat hij als lexicograaf tekort zou schieten wanneer hij niet alle woorden naar hun stam van herkomst zou hebben ingedeeld en ter verklaring daarvan via vergelijking met andere talen zou hebben duidelijk gemaakt waar die woorden vandaan kwamen (V-VI). Halbertsma wilde in het *Lexicon Frisicum* volgens Tjalling dus ruim aandacht geven aan de etymologie, de herkomst van de woorden. In een brief van 25 maart 1873 aan Jacobus van Loon (1821-1903) heeft Tjalling het over het ‘groot etymologisch Lexicon’ van zijn vader (Hoekema 1971:48). De conclusie dat in de ogen van Tjalling de etymologie een belangrijk, zo niet het belangrijkste onderdeel van het *Lexicon Frisicum* vormt, lijkt daarmee gerechtvaardigd. Dat

klopt met wat Halbertsma al in 1829 schrijft, namelijk dat hij wil proberen met zijn woordenboek ‘in de vermeende misslagen der Engelsche, Fransche en Hollandsche etymologisten [...] te voorzien’ (Halbertsma1829:IV). Halbertsma geeft niet aan welke ‘etymologisten’ hij precies bedoelt.

Latijn

Tjalling meldt dat zijn vader besloten had voor het verklaren van al die zaken het Latijn te gebruiken, volgens Tjalling een taal die al lang niet meer in de mode is.⁶ Bovendien, zegt Tjalling, weet iedereen dat het uiterst moeilijk is om in het Latijn kort en bondig zaken te verklaren die hemelsbreed verschillen van de tijden van Cicero en Caesar. Halbertsma heeft zelf ook ondervonden dat het ‘niet zeer gemakkelijk’ is ‘om het woord in de juiste schakering der betekenis te attraperen’ en ‘om in ’t Latijn te vinden dat er nabij komt’ (Tresoar 224 Hs, p. 8 a/b). Dat laatste zou in de meeste gevallen zelfs volkomen onmogelijk zijn wanneer hij zich zou moeten beperken tot het klassieke Latijn. Halbertsma’s woordenboek bevat immers veel materiaal uit het dagelijkse leven, dat met de woordenschat van het klassieke Latijn niet beschreven zou kunnen worden. Sybrandy (1969:140) heeft er daarom begrip voor dat, vooral waar het de woordkeus betreft, niet volledig aan het klassieke Latijn is vastgehouden.

In de keus voor het Latijn ziet Tjalling ook een oorzaak van de trage voortgang van het *Lexicon Frisicum*. Halbertsma zou zich veel tijd hebben kunnen besparen wanneer hij de woorden in het Nederlands zou hebben verklaard. In een brief van 25 maart 1873 aan Jacobus van Loon (1821-1903) schrijft Tjalling: ‘Ik raadde mijn vader reeds lang geleden aan om, terwijl hij bleef voortwerken aan zyn groot etymologisch Lexicon, al vast de verzamelde woorden uit te geven met de Hollandsche verklaring, en deze uitgave op een niet al te groot aantal exemplaren te trekken, zoodat weldra een 2de uitgave noodig zoude zijn, en intusschen alle Friezen, die in hunne taal belang stelden, uit te noodigen hunne exemplaren met wit papier te laten doorschieten, en alle die woorden en spreekwijzen, die natuurlyk in grooten getale in zyn collectie gemist zouden worden, aan te teekenen, om later met behulp van alle die aantekeningen een min of meer volledige uitgave te kunnen bezorgen. Had hij dit gedaan, dan zouden wij nu ongetwijfeld in het bezit zyn van een volledig woordenboek van het Friesch’ (Tresoar Hs 45/IIIc, zie Hoekema 1971:148).

Halbertsma was echter bang, en niet zonder reden, zegt Tjalling, dat de buitenlandse geleerden geen Nederlands zouden kunnen lezen (VI). Het *Lexicon Frisicum* lijkt vanaf het begin gericht geweest te zijn op een deskundig publiek buiten Fryslân, ja zelfs buiten Nederland. In 1840 maakt Halbertsma in *Letterkundige Naoogst* heel expliciet duidelijk dat hij vooral de internationale vergelijkende taalwetenschappers van het Germaans als de belangrijkste

doelgroep voor zijn publicaties beschouwt: ‘qui etudient les langues du Nord d’après la grande méthode de nos jours, entendent également le Latin et le Grec et tous les idiomes Germaniques, il suffit de dire, que c’est surtout pour eux que j’ai écrit’ (1840:VIII-IX). In een handschrift over het *Lexicon Frisicum* (Tresoar 224 Hs) zegt Halbertsma dat zijn doelgroep veel breder is dan de ‘weinige grondige taalbeoefenaars’ van Nederland. Daarmee valt het Nederlands af als taal om de resultaten van zijn onderzoek in te publiceren. Dat hem dat in Nederland kopers zal schelen, neemt hij voor lief.

Het verzamelen van materiaal

Toch, denkt Tjalling, zou zijn vader het werk nog wel tot een goed einde hebben kunnen brengen wanneer hij een goed plan had opgesteld voor het persklaar maken en het uitgeven. Twee dingen hebben er voor gezorgd dat dat niet gebeurde. Ten eerste besteedde Halbertsma veel tijd aan het schrijven van andere publicaties en aan het onderhouden van zijn uitgebreide correspondentie en ten tweede kostte het verzamelen van het materiaal voor het woordenboek erg veel tijd en moeite. Vooral het verzamelen van eigentijds Fries materiaal uit de eigen provincie was lastig, omdat dat nog niets lexicografisch was vastgelegd en beschreven. Halbertsma moest er dus zelf op uit, wat extra problemen opleverde omdat hij vanaf zijn 33ste jaar buiten Friesland woonde en slechts enkele weken per jaar in Friesland verbleef. Om het echte, niet vervuilde, Fries te vinden moest Halbertsma bovendien op bezoek bij eenvoudige werkmensen, die hij met veel moeite bruikbaar materiaal wist te ontlocken.

Halbertsma (1862:259-261) is zich bewust van de gevaren die het veldwerk met zich meebrengt: ‘[...] als man van ondervinding kan ik verzekeren, dat het zeer moeilijk valt, ook op de plaats zelve, naauwkeurige berigten wegens taal en zeden in den tijd van eenige dagen in te winnen’. Halbertsma praatte het liefst met ‘ongetletterden’, want mensen die wat hadden gelezen, hadden de neiging om hun dialect ‘fatsoenlijker’ te maken en te ‘verdraaijen [...] naar de heerschende boekentaal’. ‘Een boer met een’ fijnen kop, die nooit leest, en oude vrouwen, die gene A voor B kennen en praatziek zijn, waren mijne beste bronnen [...]’. Vergelijk ook wat Halbertsma in 1827 al zegt: ‘Onder de menigvuldige proeven door mij genomen, om in zommige tongvallen uit den mond der landzaten iets te vertalen, stond ik telkens verlegen wanneer ik in plaats van een substantivum een verbum, of van een adjectivum een participium, of van ene verkleining door omschrijving een diminutivum door zijn vorm moest hebben: niemand begreep het onderscheid, en ’t was mij onmogelijk zulks te beduiden. Maar daarom spraken zij hunne taal toch zuiver: zij spraken volgens vaste regelen, welke zij zelve niet bezeften, even goed en beter als de meesten, welke de regels niet alleen menen te kennen, maar ook als rechters, waarvan geen hoger beroep is, voorschrijven. Wie slechts zo

ver heen is, dat hij over de taal begint te redeneren, wil er ook iets in te zeggen hebben, 't welk doorgaans uitloopt op domme betweterij ten spijt van 't gebruik en tot reddeloos bederf der taal. Door ene bestendige ondervinding hiervan overtuigd, heb ik geleerd de opgave van ieder, die enige lektuur had, te wantrouwen, en mij bij voorkeur te houden aan oude besjes, die hare wijsheid in gene romans opdeden, nog hare woorden naar de huidige tarifs der taalkunde vertollende, zongen zoals ze gebekt waren' (Halbertsma 1827:314-315). De meeste informanten 'vervelen zich spoedig onder het verhoor, ook dan, wanneer gij hen bij 't uur betaalt, en maken zich van u af zoo goed zij kunnen; ja, sommigen antwoorden u alles, wat zij zien dat u genoeg doet' (Halbertsma 1862:260).

Hoewel Halbertsma ook materiaal kreeg toegespeeld van mensen als Posthumus, Salverda en Roosjen (uit Hindelopen) en van zijn broers Tjalling en Eeltje, groeide het materiaal niet zo snel als hij wenste. Tjalling noemt het dan ook geen wonder dat zijn vader, die zich had voorgenomen wat niemand kan bereiken: het samenstellen van een woordenboek waarin geen enkel woord ontbreekt, de uitgave uit bleef stellen.

Tjalling heeft overigens zelf ook materiaal geleverd voor het *Lexicon Frisicum*. Uit de aantekening 'Voces ex fabula Brederodii excerptis filius meus Tjallingius' in een exemplaar van Kiliaans *Etymologicum* (1777) (Tresoar 2203 TL) blijkt dat hij voor zijn vader citaten van Bredero verzamelde, die hij bij de betreffende woordenboekartikels noteerde. In datzelfde exemplaar maakte Halbertsma's broer Eeltje aantekeningen die later gebruikt zijn voor het *Lexicon Frisicum*.

De dood

Tjalling vertelt dat Halbertsma uiteindelijk zwichtte voor de aanhoudende verzoeken van zijn vrienden om tot publicatie over te gaan. Wanneer hij zich niet vergist, was zijn vader ongeveer zestig jaar toen hij, vrezend dat de dood hem zou verhinderen zijn woordenboek te voltooiën, besloot de uitgave persklaar te maken. Halbertsma is geboren in 1789, dat moet dus rond 1849 zijn geweest. Tjalling houdt een slag om de arm en ik denk dat dat terecht is, want het jaartal 1849 lijkt wat vroeg te zijn. Uit Halbertsma's op 24 augustus 1860 gedateerde aantekening voorin zijn handschrift *Lexicon Frisicum B*, waarin hij zegt dat hij voor en na zijn 'Italiaansche reis in 1859' zijn zakboekjes 'aan één stuk weg geëxcerpeerd' heeft en in *Lexicon Frisicum B* heeft overgebracht, blijkt dat hij rond 1860 nog volop bezig was met zijn materiaalverzameling.

Tjalling hoopte toen nog dat zijn vader gemakkelijk zelf het *Lexicon Frisicum* had kunnen afmaken, want hij was een krasse oude man, die, als er zich geen rampzalige gebeurtenissen zouden voordoen, gemakkelijk negentig jaar zou kunnen worden. Tjalling's hoop dat Halbertsma een groep jonge helpers

om zich heen zou verzamelen die zijn werkzaamheden zouden kunnen verlichten, al was het maar omdat ze het lastige correctiewerk zouden kunnen doen, bleek ijdel te zijn. Ondanks aandringen van Tjalling om anderen in te schakelen en ondanks zijn aanbod om zelf te helpen, bleef Halbertsma hardnekkig bij zijn besluit om alles zelf te doen. Halbertsma was te veel een eenling om met anderen te kunnen samenwerken: 'Myn vader wilde alles alleen doen en had geen slag, of was te onafhankelyk van character, om met anderen te werken' schreef Tjalling op 25 maart 1873 aan Van Loon (Tresoar Hs 45/IIIc, zie Hoekema 1971:148).

Tjalling vertelt dat Halbertsma telkens wanneer hij met het verbeteren van de drukproeven klaar was, doorging met het verzamelde materiaal weer te ordenen. Om de zinnen te verzetten besteedde Halbertsma, zoals hij dat altijd gedaan had, regelmatig zijn tijd aan het schrijven van werkjes over literaire onderwerpen, wat de voortgang van het woordenboek uiteraard ook niet ten goede kwam. Dus noemt Tjalling het geen wonder dat de dood zijn werk heeft doorkruist, niet bepaald een vroege dood, maar voor Tjalling, gezien de fysieke toestand van zijn vader, wel een onverwachte (VII).

Geleerde heren

Dit zijn de hoofdredenen waarom Halbertsma slechts een gedeelte van het werk voltooid heeft, zegt Tjalling. Gelukkig is de overvloedige verzameling materiaal over de Friese taal die Halbertsma heeft aangelegd, bewaard gebleven en Tjalling prijst zich gelukkig dat de provincie Friesland, waaraan Halbertsma's woordenboekmateriaal en zijn bibliotheek zijn nagelaten, heeft besloten dat het *Lexicon Frisicum* uit zijn aantekeningen moet worden voltooid, dan wel dat er een nieuw lexicon moet komen.⁷ Dat neemt niet weg dat het voor velen geen uitleg behoeft dat het overlijden van zijn vader bitter is voor de letteren. Dat zal vooral beaamd worden door die mensen die weten hoe grondig zijn vaders kennis van de Friese taal was, hoe geoefend en fijn zijn gehoor was in het onderscheiden van tweeklanken en klinkers, hoe scherp hij echt Friese woorden wist te onderscheiden van nieuwigheden die in de Hollandse taal tot norm waren geworden, hoe subtiel hij aanvoelde in welke mate synoniemen van elkaar verschilden, hoeveel kennis hij bezat van afleiding en verwantschapsonderzoek van woorden uit verwante talen en welk een scherpte hij aan de dag legde bij het gissen naar samenhang. Wanneer Tjalling al deze positieve eigenschappen van zijn vader overdenkt, dan twijfelt hij er geen moment aan dat dit onvoltooide woordenboek bij de geleerde heren in goede aarde zal vallen, waarmee zijn vaders wens toch voor een deel in vervulling kan gaan (VIII).

Opzet

Tjalling begint steeds kritischer te worden. Hij herhaalt o.a. zijn in het voorgaande al geuite kritiek op de keus voor het Latijn en op het ontbreken van een vastomlijnd plan. Doordat hij ook inhoudelijk op het woordenboek ingaat, stelt hij zich in feite steeds meer op als bespreker dan als uitgever van het *Lexicon Frisicum*. Tjalling denkt dat de hier boven genoemde geleerde heren het zullen betreuren dat Halbertsma zich niet heeft beperkt tot het alfabetisch opnemen⁸ en in het Nederlands verklaren van de woorden en uitdrukkingen die in de Nederlandse provincie Friesland in gebruik zijn, met weglating van afleidingen en vergelijkingen met andere talen. Wanneer zijn vader zich aan een dergelijke opzet had gehouden, dan zou hij in ieder geval dat deel van zijn werk waarop alle geleerde heren aandrongen en waartoe hij als weinigen in staat was, hebben kunnen voltooiën. Tjalling weet wel dat zijn vader beter Latijn kende dan de meeste van zijn tijdgenoten en dat hij in het Latijn meestal duidelijk kan zeggen wat hij bedoelt, maar toch, wanneer Halbertsma in het Nederlands geschreven zou hebben, zou hij zich de fouten die hij nu in het Latijn gemaakt heeft, hebben kunnen besparen. Tjalling, die zoals gezegd classicus was, vindt Halbertsma's Latijn niet zuiver genoeg, niet Ciceroniaans genoeg (VIII). Halbertsma wilde zelf overigens niet veel weten van kritiek op zijn Latijn. Dat kunnen we opmaken uit een brief van Tjalling aan Van Loon van 28 september 1892. Tjalling vertelt in die brief dat hij zijn vader eens gewezen heeft op enkele Latijnse fouten in zijn woordenboek en hij heeft toen aangeboden om het Latijn van de drukproeven na te kijken en te verbeteren. Halbertsma was daar echter niet van gediend: 'in plaats van dit in dank aan te nemen was mijn vader zeer gepiqueerd op mij, dat ik aanmerkingen dorst maken op zijne Latiniteit, waarop hij, evenals velen zijner tijdgenooten, zich nogal iets liet voorstaan. Ik heb toen natuurlijk mij verder met de zaak niet ingelaten en kwam ook nooit weer eene proef te zien, daar hij deze zorgvuldig voor mij verborgen hield'. Tjalling stuurt Van Loon op 28 september 1892 een drukproef van het *Friesch Woordenboek* terug met zijn opmerkingen over het Latijn, dat volgens hem voor het grootste deel uit het *Lexicon Frisicum* komt. 'Dit Latijn' schrijft hij, '(eischt) noodig herziening. [...] Het is goed, dat de Heer Buitenrust Hetteema dit wete en zich bij het toevoegen der Latijnsche beteekenis niet schroomvallig aan het Latijn van het *Lexicon Frisicum* houde, maar dit aan eene grondige critiek onderwerpe' (zie Hoekema 1971:155). Uit een brief van Buitenrust Hetteema aan Van Loon van 6 oktober 1892 (Tresoor Hs. 45/IIIc2, zie Faber 2003:355) blijkt dat Hetteema zelf ook al had gezien dat het Latijn van Halbertsma niet overal even betrouwbaar was: 'Wilt Gij prof. Halbertsma verzoeken het latijn met arendsoogen na te lezen? Ik heb werkelijk wat veel op zijn vader vertrouwd'.

Het ontbreken van een alfabetische ordening in het *Lexicon Frisicum* ziet Tjalling als een tekortkoming. Iedereen die in een woordenboek afzonderlijk

opgenomen woorden naar hun wortels wil indelen, vindt hij, heeft als eerste taak ervoor te zorgen dat hij alle woorden toegankelijk afgewerkt en als het ware onder toezicht heeft, vervolgens dat hij een bepaalde vaste regel volgt, waarmee de lezer, als hij die regel eenmaal kent, elk gewenst woord onmiddellijk kan vinden. Tjalling heeft er wel een verklaring voor dat zijn vader daar niet aan toegekomen is. Geen enkel onderdeel van het werk was volgens hem voltooid en klaar voor de drukker, toen hij het redigeren van het gehele werk ter hand nam; het kwam zelfs voor, dat, wanneer de drukker er op aandrang om materiaal te sturen, er niets voorhanden was (VIII-IX).

Etymologie

Over het etymologische gedeelte van het *Lexicon Frisicum* is Tjalling ook bepaald niet te spreken. Hij constateert dat Halbertsma bij het vastknopen van bepaalde woorden aan hun wortels zo inconsequent is dat het leek alsof hij terzake geen enkele vaststaande en blijvende regel gewend was. Soms vind je een woord afgeleid of samengesteld naar de volgorde van het alfabet, dan weer eenvoudigweg waarvan het afgeleid is of met welke samengestelde vorm het samenhangt; tevens zijn heel wat woorden zowel volgens alfabet verzameld als ook na de enkelvoudige woorden, en vrijwel nooit zijn ze met dezelfde woorden verklaard of met dezelfde voorbeelden uitgewerkt. Afgeleide en samengestelde vormen verwijzen niet altijd naar de oudste vorm van een woord, vaak staan afgeleide en nieuwe versies voor de oervorm. Bij het bespreken van de afgeleide en samengestelde woorden is meestal nagenoeg geen (volg)orde vast te stellen, alles is verward en staat door elkaar (IX). Dat is ernstige kritiek, omdat we hiervoor hebben gezien dat juist de etymologie als het belangrijkste onderdeel van het *Lexicon Frisicum* beschouwd mag worden.

Meer tekortkomingen

Buiten deze tekortkomingen, die Halbertsma volgens zijn zoon had kunnen vermijden indien hij in het Hollands had geschreven en de woorden alfabetisch gerangschikt had, wijst Tjalling op nog twee andere, die hij niet alleen in het *Lexicon Frisicum* is tegengekomen, maar in vrijwel al zijn geschriften. De eerste is dat hij bij bepaalde gelegenheden al vlot van het onderwerp gaat afdwalen en zaken en woorden toelicht die weinig te maken hebben met de zaak waarover het gaat.⁹ Dergelijke uitweidingen kunnen een pluspunt zijn, in het bijzonder in het onvoltooid werk, maar het één past de lexicograaf, het ander de annoteerder. De tweede, en ernstiger tekortkoming vindt Tjalling, is dat hij net zomin als elders ook hier niet consequent is in de schrijfwijze;

deze tekortkoming is altijd hinderlijk, maar is bij een lexicograaf eigenlijk niet acceptabel. Het is wel waar dat de meeste woorden in de ene streek van Nederlands Friesland anders worden uitgesproken dan in een andere, maar de lexicograaf is gehouden in dit opzicht een zekere norm te volgen, waarvan hij nooit zal mogen afwijken¹⁰ (IX).

Malse lectuur

Tjalling heeft een aantal zaken opgesomd waarin zijn vader in zijn hoedanigheid van goed lexicograaf naar zijn oordeel tekort is geschoten, maar hij betwijfelt of zijn vader deze tekortkomingen wel ooit had kunnen vermijden. Door zijn levendige, scherpe, beweeglijke aard had hij moeite zich bezig te houden met de voor een woordenboek toch zo belangrijke details; en hij was er de man niet naar om wat hij moeizaam bijeen had gebracht, met de grootste ijver en zorg te rangschikken en als het ware tot één geheel te verzamelen, in alles zekere standaardregels in acht te nemen en zichzelf nooit toe te staan van de voorgenomen zaak af te wijken. Toch heeft zijn werk ook veel goede kanten, die in alle bestaande lijsten van dit nieuwe type ontbreken. Terwijl immers niets drogers dan deze werken kan worden bedacht, vormt het *Lexicon Frisicum* in elk opzicht malse lectuur. Blader het boek maar door, zegt Tjalling, en je vindt elk trefwoord geïllustreerd met voorbeelden, voor het grootste deel door zijn vader zelf bedacht, waarvan sommige behagen door speelsheid en schoonheid, andere door de zwaarte van de frasen als naalden in de geest beklijven. Nu eens gebruikt hij een toelichting uit de oudheid der Friezen, dan weer illustreert hij met hedendaagse gewoonten en zeden. Kortom: met uitzondering van de grammaticale aangelegenheden, waarover Tjalling niet wil (kan) oordelen, is er geen enkel onderdeelje van het werk dat niet met genoegen zal worden gelezen, zelfs door hem die in de Germaanse talen ronduit ongeschoold is (IX-X).

Indices

Omdat veel woorden uit het *Lexicon Frisicum* vanwege de werkwijze van zijn vader praktisch onvindbaar zijn, heeft Tjalling achterin het woordenboek indices toegevoegd. In het voorwoord licht hij de methode toe die hij bij het opstellen daarvan heeft gevolgd. Hij meent dat het ongetwijfeld het beste geweest zou zijn wanneer hij alle woorden die in dit boek zijn verklaard in alfabetische volgorde zou hebben behandeld, maar dan zouden de lijsten wel erg lang zijn geworden. Er moest dus geselecteerd worden. Om te beginnen heeft Tjalling besloten om geen ruimte te geven aan Oud-, Noord- en Oost-Friese woorden en aan die uit de volkstaal waaruit zijn vader putte. Van die

categorie woorden geeft Tjalling wel weer de woorden die zijn vader uitvoerig heeft behandeld. De 'Vocabula Frisica', de eigentijdse Friese woorden, vormen de grootste lijst, ze nemen uiteindelijk 16 van de 37 pagina's Indices in beslag. Niet in de indices opgenomen, zegt Tjalling, zijn enkelvoudige of samengestelde woorden die op hun plaats in het woordenboek staan vermeld en samengestelde woorden waarvan de onderdelen meteen te kennen zijn, wanneer één van die onderdelen op zijn alfabetische plaats is opgenomen; evenmin opgenomen zijn afgeleide woorden over de oorsprong waarvan niemand in twijfel kan verkeren en waarvan de wortels in het voltooid deel van het woordenboek zijn opgenomen. Wel opgenomen zijn die woorden die bij een bepaalde gelegenheid als het ware in het voorbijgaan worden toegelicht of waarvan de oorsprong of samenstelling niet meteen zichtbaar is. Tjalling heeft daarbij geprobeerd het midden te houden tussen te veel en te weinig, zonder al te grote wisselvalligheid in het opnemen van woorden.

Halbertsma had aan afzonderlijke Friese woorden een groot aantal aan verwante talen ontleende woorden toegevoegd. Van die woorden heeft Tjalling alleen die genoteerd, waarbij hij toevoegingen heeft gevonden om ze te belichten en te verklaren. Volgens Tjalling was dat vooral het geval bij Nederlandse en Engelse woorden. Indien iemand zich er nu over verwondert dat Engelse woorden met losse Friese woorden worden vergeleken, kan Tjalling uit eigen ervaring zeggen dat zijn vader zich bij het samenstellen van het woordenboek had voorgenomen vooral ook aan te tonen dat de Germanen die over zee Brittannië waren binnengevallen, niet alleen Angelen en Saksen waren, maar zeker voor een groot deel ook Friezen, hetgeen zijn vader ongetwijfeld uitvoerig zou hebben verklaard en aangetoond wanneer hij zelf het voorwoord zou hebben kunnen schrijven.

In Halbertsma's handschrift *Taalkundig reisplan* (Tresoar 122 Hs) vinden we over dit onderwerp een passage die wellicht in een door hemzelf geschreven voorwoord een plaatsje zou hebben gekregen: 'waar het Anglo-Friesche ras regeert, regeert ook de Anglo-Friesche taal. En aan wat hoek van den aardkloot regeert dat geslacht niet?' Volgens Halbertsma wordt er in de zee-reizen naar Engeland een te grote rol toegekend aan de Angelen en Saksen: 'de waarheid is deze, dat de expeditie, uit den hoek der Angelen begonnen, bij de volgende bezoeken door al de geslachtgenoten gedeeld wierd, vooral door de Friezen, die nader bij Engeland woonden dan de Angelen. De taal bewijst mijn stelling' (geciteerd uit Jensma 1998:75/218).

Het *Lexicon Frisicum* wordt besloten met een zaakregister, waarin Tjalling vermeldenswaardig geachte zaken heeft bijeengebracht over de oudheid van Friezen en andere volkeren, hun gebruiken en zeden, hun geschiedenis en opmerkingen van grammaticale aard, welke in de overige lijsten minder gemakkelijk konden worden opgenomen (X).

Welwillende lezer

Tjalling meent dat niemand het hem kwalijk zal nemen dat hij de toelichting van de compendia, die immers in alle lijsten duidelijk zijn vermeld en aan de beginners ook bekend zijn, niet voorop heeft geplaatst. Ook vond hij dat het niet echt nodig was de namen van alle geciteerde schrijvers, van wie zijn vader alleen de initialen pleegt te vermelden, voluit op te nemen; hun namen zijn immers aan allen die aan deze geschriften serieus aandacht schenken, zo bekend dat het belachelijk zou overkomen bij hen voor wie dit werk geschreven is. Daarom heeft Tjalling slechts een beperkt aantal afkortingen en initialen opgelost, die naar zijn idee wellicht moeite zouden opleveren voor buitenlanders voor wie de boeken van onze landgenoten minder bekend zijn. Tot besluit herinnert Tjalling de lezer eraan dat hij zijn voorwoord begonnen is met *Lectori Benevolo*, welwillende lezer, en hij roept de lezer op om zich deze omschrijving waardig te tonen bij het waarderen van al hun werk (X-XI).

Resumé

Hoewel Tjalling zijn vader prijst voor diens kennis en inzet, overheerst toch de kritiek. Tjalling heeft als belangrijk kritiekpunt dat Halbertsma geen duidelijk plan had voor zijn woordenboek en hij noemt de opzet van het werk veel te ambitieus. Wat dat laatste betreft doelt Tjalling op Halbertsma's streven alle Fries van alle tijden in het *Lexicon Frisicum* op te nemen en daarnaast zijn streven om etymologieën te geven en verwantschap van de Friese woorden met andere talen te laten zien. Ook op Halbertsma's manier van etymologiseren heeft Tjalling kritiek. In het ontbreken van een vastomlijnd plan, en als impliciet gevolg daarvan het steeds maar opnieuw ordenen en redigeren, wijst Tjalling twee belangrijke oorzaken aan voor de trage voortgang van het *Lexicon Frisicum*. Tjalling heeft niet alleen kritiek op de keuze voor het Latijn als metataal van het *Lexicon Frisicum*, maar ook op de kwaliteit van zijn vaders Latijn. Halbertsma zou volgens Tjalling veel tijd hebben kunnen winnen wanneer hij voor het Nederlands als metataal had gekozen. Tjalling wijst in het *Lexicon Frisicum* nog meer tekortkomingen aan, zoals het ontbreken van een consequente spelling, de slechte toegankelijkheid en Halbertsma's neiging tot afdwalen en het vermelden van niet ter zake doende gegevens.

Iets waar Halbertsma niet zoveel aan kon doen, was het trage groeien van het materiaal. Voor het verzamelen van zijn materiaal had hij hulp van een aantal informanten, maar verder wees Halbertsma alle hulp bij het samenstellen van het *Lexicon Frisicum* resoluut af. Dat zal met zijn karakter te maken hebben gehad, net zoals het feit dat hij tussen het woordenboekwerk door ander werk moest doen om de zinnen te verzetten.

Het voorwoord wordt gaandeweg kritischer en met het toenemen van de

kritiek bekruipt de lezer van het voorwoord steeds meer het gevoel dat Tjalling het woordenboek van zijn vader misschien wel liever niet had uitgegeven. Met de oproep aan de *welwillende* lezer om het *Lexicon Frisicum welwillend* te bekijken geeft hij welbeschouwd een negatief eindoordeel over zijn vaders onvoltooide levenswerk. Maar misschien is die conclusie een beetje te zwaar aangezet, omdat een dergelijke oproep ook berust op conventie.

Noten

- ¹ Voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel dank ik Fons Moerdijk en Jan Noordegraaf.
- ² Op de titelpagina van het woordenboek staat vermeld: LEXICON FRISICUM. A - FEER, maar eigenlijk is *forfearje* het laatste woord dat behandeld is (zie ook noot 8).
- ³ Het *Lexicon Frisicum* en de door Joost Halbertsma aan de provincie Friesland nagelaten handschriften vormen de basis voor het *Friesch Woordenboek*, dat als aandenken daaraan de ondertitel *Lexicon Frisicum* heeft.
- ⁴ Voor zijn hulp bij de vertaling dank ik Sybren Sybrandy. Het Latijnse voorwoord van Tjalling Halbertsma en een integrale vertaling zijn te vinden in de bijlage bij dit artikel.
- ⁵ Namelijk: *abel ende incepta, afte, aftigia, aftinge, aftskip, aft-slit, balu-mond, basa-feng, bek-fang, bek-hlep, bek-lamethe, benene-burch, ber-scinza, bobba-burch, bort-magad, men-bodel en walu-bera*. Buma beschouwt het *Lexicon Frisicum* blijkbaar vooral als een woordenboek van het *Nijfrysk*. Hij lijkt in ieder geval van mening te zijn dat het *Lexicon Frisicum* een woordenboek van het Moderne Fries zou moeten zijn.
- ⁶ Van der Sijs (2004:39) geeft aan dat het Latijn als voertaal van in Nederland gedrukte boeken al in de eerste helft van de 18de eeuw sterk aan het afnemen is. Ze laat zien dat de totale boekenproductie tussen 1700 en 1749 ongeveer de helft is van die tussen 1650 en 1699, terwijl het aandeel Latijnse boeken in dat zelfde tijdperk vier keer zo klein is geworden, 'wat de afkalvende positie van het Latijn demonstreert'.
- ⁷ Dat is het *Friesch Woordenboek* (1900-1911) geworden. De tussen haakjes gegeven ondertitel *Lexicon Frisicum* van dat woordenboek verwijst naar Halbertsma's woordenboek.
- ⁸ Het *Lexicon Frisicum* kent twee soorten lemmata, nl. lemmata die in hoofdletters geschreven zijn en lemmata die in kleine letters geschreven zijn. De lemmata in hoofdletters zijn alfabetisch geordend. De lemmata in kleine letters zijn etymologisch, semantisch of op een andere manier gerelateerd aan het voorgaande lemma in hoofdletters. Het alfabetische ordeningssysteem wordt daardoor verstoord, en bovendien worden de lemmata in kleine letters vaak niet in alfabetische volgorde gegeven. Zo vinden we tussen de lemmata BUKJE en BUKRI bijvoorbeeld, in

deze volgorde, de klein geschreven lemmata *bákje, hân-bakje/hân-bûtsje, hân-bakje* (2x), *bikje, forbûkje, bòks* en *bòts*.

⁹ S.v. *angelje* (vissen) komt Halbertsma bijvoorbeeld via ‘Isl. *haukr*, hamus piscatorius, Ags. *hóc*, Ang. *hook*, F. *hóek*’ op ‘*de Hoekschen en Cabellauwschen*’.

¹⁰ Halbertsma spelt bijvoorbeeld het modern Friese *ôf* (af) in het *Lexicon Frisicum* als *óaf, ôf, ou, æf* en *âf*.

Literatuur

Bremmer, R.H. Jr (1999)

‘De Leksikografy fan it Aldfrysk’, in: Dykstra, Anne en Rolf H. Bremmer (red.), *In skiednis fan 'e Fryske taalkunde*. Ljouwert, pp. 75-94.

Buma, W.J. (1969)

‘Dr. J.H. Halbertsma as wurdboekman’, in: Hylke Halbertsma et al (red.), *Joast Hiddes Halbertsma, 1789-1869. Brekker en bouwer*. Drachten, pp. 102-112.

Faber, R.A. (2003)

Verbi Frisici magister. Lucius Columba Murray Bakker: master fan it Fryske wurd. Ljouwert/Leeuwarden.

Halbertsma, J.H. (1827)

‘Toelichting der redevoering, die gehouden is na de ontbloting van het borstbeeld des Frieschen dichters Gijsbert Jacobs’, in: *Hulde aan Gysbert Japiks bewezen. Uitgegeven ten voordele der Maatschappij van Weldadigheid, door de Commissie met de oprigting van een gedenkstuk voor Gysbert Japiks belast geweest*. Tweede stuk. Leeuwarden, pp. 275-408.

Halbertsma, J.H. (1829)

‘Voorbericht’, in: *Het Geslacht der Van Haren's. Fragmenten*. Deventer, pp. I-XVI.

Halbertsma, J.H. (1833)

Taalkundig reisplan voor een gezelschap Hollanders. [Tresoar 122 Hs.]

Halbertsma, J.H. (1862)

‘Rinse Posthumus, in leven kerkleeraar onder de Hervormde Gemeenten van Waaxens en Brantgum. Met een aanhangsel over de plaatsnamen Ternaard, Ameland, Sneek en Waaxens’, in: *De Vrije Fries*, IX, pp. 207-271.

Halbertsma, J.H. (a. 1869)

Lexicon Frisicum A. [Tresoar 225 hs, uitgegeven door S. van Dellen e.a., Frysk Ynstitút, Rijks Universiteit Groningen. 1999]

Halbertsma, J.H. (a. 1869)

Lexicon Frisicum B. [Tresoar 227 hs, uitgegeven door S. van Dellen e.a., Frysk Ynstitút, Rijks Universiteit Groningen. 1999]

Halbertsma, J.H. (1872)

Lexicon Frisicum. A - Feer. Composuit Justus Halbertsma Hiddonis filius. Post auctoris mortem edidit et indices adiecit Tiallingius Halbertsma Justi filius. Deventer.

Halbertsma, T. (1872)

‘Lectori Benevolo’, in: Halbertsma, J.H., *Lexicon Frisicum* [...], pp. V-XI.

Hoekema, Teake (1971)

‘Tusken *Lexicon Frisicum* en *Friesch Woordenboek*’, in: *Waling Dykstra 1821-1914. Mar ik sil stride*. Ljouwert 1971, pp. 147-160. (Minsken en boeken Nr. 13)

Jensma, Goffe (1998)

Het rode tasje van Salverda. Burgerlijk bewustzijn en Friese identiteit in de negentiende eeuw. Ljouwert/Leeuwarden.

Sijmons, B. (1885)

Briefwechsel zwischen Jacob Grimm und J.H. Albertsma (sic). Halle a. S. [*Zeitschrift für deutsche Philologie*, 17, pp. 257-292].

Sijs, Nicoline van der (2004)

Taal als mensenwerk: het ontstaan van het ABN. Den Haag.

Sybrandy, S. (1969)

‘J.H. Halbertsma en it Latyn fan it Lexicon’, in: Hylke Halbertsma et al (red.), *Joast Hiddes Halbertsma, 1789-1869. Brekker en bouwer*. Drachten, pp. 135-143.